

Hacı Bayram Başer. *Sûfîler ve Sultanlar: Klasik Dönemde Tasavvuf-Siyaset İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021. 167 sayfa. ISBN: 9789752484672.

*Abdullah Taha Orhan**

Metot problemi günümüz tasavvuf araştırmalarının en önde gelen sorunlarından biridir. Ele alınan tarihî metinlerin, kendi bağlamlarında okunması gerektiği kanaati tüm sosyal bilimciler tarafından kabul edilir. Ancak bu yapılırken bazen metnin bağlam içinde kaybolmasıyla karşı karşıya kalınabilmektedir. Buna, tasavvuf ders kitaplarımızda genel kabul görmüş bir kanaat olarak aktarılagelen vahdet-i vücûd ve vahdet-i şuhûd ilişkisini örnek verebiliriz. On altı ve on yedinci asır Hindistan'ında yaşayan büyük sûfî Ahmed-i Sirhindî'nin (ö. 1034/1624), kendinden üç asır önce yaşamış İranlı Kübrevî şeyhi Alâüddeve-i Simnânî'ye (ö. 736/1336) de atıflarla sistematik hale getirdiği *tevhîd-i şuhûdî* görüşü aşırı şekilde bağlamsallaştırılır. Öyle ki Sirhindî'nin –açıktan eleştirdiği halde– tevhîd-i vücûdî ile aynı şeyi söylediği iddia edilir. İçinde bulunduğu zaman ve zeminin şartları dolayısıyla, özellikle Ekber Şah'ın (ö. 1014/1605) İslam'ın tevhid inancını Hinduizm'den gelen panteistik görüşlerle ifsat etmesi endişesinden ötürü Sirhindî açıktan vahdet-i vücûddan bahsedememiş, bu yüzden kendi vahdet görüşünü farklı bir kavramsallaştırmayla ifade etmiştir, denilir. Bu durumda Sirhindî'nin elimizdeki mektupları ve risaleleri bağlam içinde anlam kaybına uğratılmaktadır. İşte bu nedensellik ilişkilerinin, tasavvufla ilgili olarak en çok kullanıldığı yerlerden biri tasavvufun siyasetle ilişki alanıdır. Sûfîlerin siyasilerle geliştirdikleri ilişki biçimleri irdelenirken ekseriyetle siyaset belirleyici sebep, tasavvuf ise ondan etkilenen pozisyonda resmedilir. Sözelimi erken dönemde tasavvufun üstü kapalı bir dil kullanması genellikle siyasetin baskısıyla izah edilir, fakat gerçekten bu, böyle midir?

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı.
İletişim: abdullahorhan@nevsehir.edu.tr.

*Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*¹ isimli çalışmasıyla tasavvufun bir din ilmi olarak gelişimini, sair din ilimleriyle ilişkisi bağlamında tatmin edici şekilde ortaya koyan Hacı Bayram Başer, bu değerlendirmede ele aldığımız *Sûfiler ve Sultanlar: Klasik Dönemde Tasavvuf-Siyaset İlişkileri* başlıklı yeni eseriyle işte bu soruya, yani klasik dönemde tasavvufun siyasetle ilişkisinin nasıl olduğu sorusuna cevap arıyor.

Öncelikle yazarın, başlıkta yer alan “klasik dönem” kaydıyla kastının çok katı olmayan bir tarih aralığı, takriben 150-450/750-1050 arası olduğunu ifade edelim (12-13).² Bu aralık esasen, yazarın önceki kitabında ele aldığı tasavvufun teşekkül süreci dönemiyle neredeyse birebir örtüşüyor. Bu açıdan yazarın önceki kitabını okuyanlar tasavvuf bağlamında bu dönemin uzmanı olan birinin eserini okuyacaklarını henüz başlangıçta görerek kendilerini rahat hissedebilirler. Nitekim eserin sonuna geldiklerinde bu kanaatlerinde yanılmadıklarını görmüş olacaklar.

Eser ele aldığı konuda sadece Türkçede değil, sair araştırma dillerindeki literatür içerisinde de müstakil bir kitap hacminde ilk çalışma olma özelliğini taşıyor. Bu çalışma bir sempozyumda tebliğ olarak sunulmasının ardından bir kitap bölümü³ ve en son da müstakil bir kitap şeklinde iki kapak arasına girmiş. Elbette kitaplaştırırken yazar çalışmasına önceki makalesinde bulunmayan bölümler eklemiştir.

Yazar eserin amacını “tasavvuf-siyaset ilişkilerinin erken tarihine ilişkin kalıplaşmış” peşin hükümleri sorgulamak ve eldeki verileri doğru yorumlayabilmek için doğru sorular üretmek şeklinde ifade etmektedir (12). Bunu yaparken “ayrıntılı bir tahlil yerine bir çerçeveye ulaşmayı” amaçlamaktadır (14). Bu açıdan yazarın kitaptaki amacını makul ve sınırları belirlenmiş bir amaç olarak değerlendirebiliriz. Eserin bütününe bakıldığında da hicrî beşinci asrın ortalarına kadar sûfilerin siyasetle ilişkilerine dair bir çerçeve çizilmesi amacının gerçekleştirildiği söylenebilir.

Kitap sorduğu sorular ve ulaştığı sonuçlar itibarıyla literatürde önemli bir yer edinmeye aday görünmektedir. Sûfilerin, henüz tasavvuf ilminin teşekkül döneminde

- 1 İlk baskısı 2017 yılında yapılan eserin ikinci baskısı için bkz. Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, 2. baskı (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021).
- 2 Yazar önsözde sehven “miladi yedinci ve on birinci yüzyıllarda...” (7) dese de ilerleyen sayfalarda kastının miladi sekiz ilâ on birinci yüzyıllar olduğu anlaşılıyor. Ayrıca ilk bölümde “hicrî beşinci asrın sonuna kadarki süreç...” (13) dense de kitabın genel referansları ve yazarın sonuç bölümündeki “hicrî ikinci asrın ortalarından başlayarak beşinci asrın ortalarına kadar...” (147) şeklindeki ifadesinden kastedilen tam tarih aralığının takriben hicrî 150-450 olduğu tahmin edilebilir.
- 3 Hacı Bayram Başer, “Klasik Dönem İslam Toplumunda Sûfiler ve Siyaset: Karşılıklı Etkileşimlerin Tasavvufun Gelişimindeki Rolü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 49-116. Kitap “Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri” başlığını taşıyan ilmi toplantıda sunulan tebliğlerin oldukça genişletilmiş hâllerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Kitapta özellikle, Başer’in de kendilerine “bu kitapta ortaya konulan resmin, her iki araştırmanın da sonuçlarıyla birlikte ikmal edilmesi gerek...” (11) şeklinde atfı yaptığı Zafer Erginli ve Salih Çift’in makaleleri dikkate değer.

siyasetle geliştirdikleri ilişki biçimlerinin tasavvufun diline ya da metoduna tesiri olmuş mudur? Eser bu önemli soruyu merkeze alıyor. Sonda ulaşılan netice ise bu konuda mevcut algı ve kabullerin değişmesi gerektiğini gösteriyor; zira yazarın bulgularına göre teşekkül sürecinde siyasetle ilişkisi tasavvufun seyrini değiştirebilecek bir tesire ulaşmamıştır (149). Diğer taraftan yazar eser boyunca birincil kaynakların şahitliğiyle sûfiler ile siyaset arasında sanıldığından daha yakın bir ilişki olduğunu da gösteriyor (özellikle 123-34). Eser bu ve benzeri bulgularıyla literatürde kendine önemli bir yer ediniyor. Tasavvuf araştırmacıları arasında henüz bu konuyla ilgilenenler oldukça az olduğu, bu alana daha çok tarihçiler girdiği ve ekseriyetle de birincil tasavvuf literatürünü doğru ve yeterli şekilde kullanamadıkları için Başer'in bu çalışması hem tasavvuf hem de tarih çalışmalarına katkı sağlayacaktır.

Kitabın temel iddialarını şöyle özetleyebiliriz. Henüz tasavvuf adının yaygınlaşmadığı hicrî ilk iki asırda zühd hareketleri siyaseti protesto biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde, şehirden ve yöneticilerden uzaklaşmanın bir tezahürü olarak sınır bölgelerinde (*suğûr*) cihada giden zâhidleri bu eğilimin örnekleri olarak zikredebiliriz. İlk iki asırda zâhidler siyasete ve hükümdarlara karşı çoğunlukla mesafeli durmak, nasihat etmek ve onları eleştirmek şeklinde bir tavır geliştirmişlerdir. Üçüncü ve dördüncü asra gelindiğinde ise şehre dönerek artık daha çok sûfî adını alan zâhidler siyasetle esnek bir ilişki biçimi geliştirmiştir. Nitekim bazı istisnalar dışında siyasetin bu dönemde tasavvufu baskı altında tutmak gibi bir politikası olmadığı ve bu yüzden de erken dönemde tasavvufun seyrini değiştirebilecek bir siyasi baskı görülmediği söylenebilir. Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) Bağdat'ta idamı hadisesi ya da yine Bağdat'ta ve üçüncü asırda meydana gelen Gulâmu Halîl (ö. 275/888) kovuşturması gibi hadiseler münferit olaylar olarak değerlendirilmelidir. Zira Mihne sürecinde Abbâsîlerin devlet politikası olarak yürüttüğü baskıya sadece zühd eğilimli âlimler muhatap olmadığı gibi adı geçen olayların ardından da sûfilere yönelik sistematik herhangi bir müdahaleye rastlanmamıştır. Sûfilere karşı gerçekleştirilen siyasi hareketlerde ancak toplumsal bütünlüğü tehdit eden durumların dikkate alındığı göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda, örneğin Hallâc sadece ilâhî aşkla suçlansaydı muhtemelen idam edilmeyecekti (111), fakat Karmatiler ve Zenc isyanıyla ilişkilendirilmesi onun idamına giden yolda en önemli unsur oldu. Dolayısıyla tüm bunlardan hareketle siyaset kurumunun tasavvuf üzerinde ne metodunu ne de dilini etkileyecek, ona yön verebilecek ya da bazı uygulama veya kavramlarının ortaya çıkışını izah edebilecek denli güçlü etkisi olduğu söylenemez. Özellikle şathiye gibi sûfilerin ayrıksı sözlerini izah sadedinde ortaya konan kavramları ya da üçüncü asırda tasavvuf ilminin kurucu teorisyeni kabul edilebilecek Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) geliştirdiği uzlaşmacı ve remizlerle örtülü dili siyasi baskılarla açıklamak mümkün değildir. Bu, sûfilerin bilinçli tercih ettikleri; münfail değil, fail olarak dâhil

oldukları tedvin sürecinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Tasavvuf toplumun tüm tabakalarıyla ve özellikle de fıkıh ve kelâm gibi Sünnî ilim disiplinleriyle uzlaşabilen bir dil aracılığıyla meşru bir din ilmi olarak tedvin edilmiş ve böylece de yaygınlaşabilmiştir.

Peki tüm bu resimde sûfilerin kullandığı mülk, melik, velî, velâyet gibi aslında siyaseti çağrıştıran kavramları nasıl anlamlandıracağız? Sûfilerin bu kavramları kullanırken siyasetten etkilendikleri söylenemez mi? Başer'e göre bunlar sûfilerin siyasi bağlamda değil, kendi manevî bağlamlarında kullandığı kavramlardır. Bunun en güzel örneği, hicrî dördüncü asra tarihlenen anonim *Edebü'l-mülûk* isimli eserdir. Adı bir siyasetnâmeyi çağrıştırsa da bu, bir tasavvuf kitabıdır (34). Zira esere göre gerçek sultanlar, melikler (*mülûk*) "dünyanın bütün esbâbını terk eden" sûfilerdir (35). Burada Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) "gerçek fakih kimdir?" sorusuna verdiği cevabı bu anlayışın bir öncüsü olarak zikretmekte fayda var. Ona göre gerçek fakih insanların zannettiği gibi "hukuk meselelerini bilen" değil, "dünyadan kaçınan" kişidir (23). Buradan hareketle sûfilerin siyaset düşüncesinden etkilenerak alternatif bir siyasi söylem geliştirdiklerini değil, bilakis siyaset terminolojisini kullanarak kendi gündemlerini daha rahat aktarmaya ve yaygınlaştırmaya çalıştıklarını söyleyebiliriz. Bu anlamda sûfiler kendi siyasetlerini takip etmişler, dünyevî hükümler anlamındaki siyasetten uzak durmayı bir siyasi tavır olarak belirlemişler ve bu anlamda entelektüel bir aksiyonerliğe sahip olmuşlardır (149).

Her çalışmada olacağı gibi muhakkak Başer'in bu çalışmasında da ancak müstakbel çalışmaların doldurabileceği eksik bırakılan noktalar vardır. Bunların başında, yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi Horasan bağlamının bu okumaya dâhil edilmemesi gelmektedir (13, 95-96). Fakat Bağdat tasavvufunun erken dönemde Horasan üzerinde de belirleyici olduğu düşünüldüğünde bu eksiklik kısmen göz ardı edilebilecek niteliktedir. Horasan'da Melâmetiyye, Kerrâmiyye ya da Basra'da Sâlimiyye gibi zühd akımları incelendiğinde Bağdat ve Abbâsiler bağlamında çıkan neticelerden çok da farklı sonuçlar ortaya çıkmayacağı düşünülebilir. Yine de bu çalışmanın bir benzerinin Horasan merkezli olarak yapılması resmin tamamlanması açısından faydalı olacaktır.

Başer'in erken dönem tasavvuf kaynaklarını kullanmada oldukça başarılı olduğu teslim edilmeli. Ancak döneme dair tarih ve edebiyat literatürünün çok kullanılmadığını, bunların da kullanılmasının eserin söylem gücünü artıracak ekleyebiliriz. Ayrıca eserin son bölümünün ilk üç bölüme nazaran daha zayıf ve ayrıksı kaldığı da söylenmeli. Bu bölümde ele alınan siyasetnâme geleneği içerisinde sûfilerin değerlendirilmesi meselesi önemli olmakla beraber örnekleri ekseriyetle *Hilyetü'l-evliyâ*'da bulunabilen, sûfilerin hükümdarlara nasihatleri türünden yazıların kitabın içerisinde

verilmesine gerek olmadığı kanaatindeyiz. Bunlar kitaba ek olarak konabilirdi ya da önemli pasajlar metnin akışı içerisinde analiz edilmek üzere metne dâhil edilebilirdi. Burada okurun bu metinlerin tamamını görmekten ziyade daha derinlikli analizlerini bekleyeceği söylenebilir.

Kitabın geliştirilmesi açısından bir diğer önemli nokta olarak *velâyet* probleminin tartışmaya dâhil edilmemesini zikretmeliyiz. Bu önemli bir noktadır, zira sosyal bilimciler ve özellikle tarihçiler velâyet düşüncesinin tasavvufta siyasi/sosyal bir kavram olarak geliştiğini iddia ederler. Bu, tam da bu kitabın ele alıp tartışması gereken bir meseledir. Her ne kadar eserde *veli* ve *kutub* kavramlarına kısaca değinilse de (23-25) *melik* kavramı kadar detaylı tartışılmamıştır. Özellikle bu kitaptan kısa bir süre önce çıkan ve velâyetle ilgili zikredilen şekilde eleştirel bir tavır geliştiren, Ahmet Yaşar Ocak'ın *Tasavvuf, Velâyet ve Kâinatın Görünmez Yöneticileri* başlıklı kitabının ardından bu meselenin tasavvuf araştırmacıları tarafından ele alınması mübrem bir ihtiyaç haline gelmiştir.⁴

Tasavvufa dair araştırmalarda sıkça karşılaşılan metodolojik problemleri aşmaya çalışan, bağlam ve metin arasındaki ilişkileri oldukça başarılı şekilde değerlendiren Başer'in bu çalışması tasavvuf ve siyaset ilişkilerine dair bir başucu kitabı olmaya aday görünüyor. Eser hicrî 150-450 yılları arasını ve özellikle Bağdat tasavvufunu incelese de sair coğrafya ve tarihî dönemlere ilişkin yapılacak araştırmalar için yöntemsel örneklikler içeren bir çalışma olarak temayüz ediyor. Bu kitap sadece tasavvuf tarihini değil, İslam tarihinin erken dönemlerinde sosyal bir olgu olarak tasavvuf ile siyasetin ilişkisini merak eden herkese hitap ediyor. Hedef kitlesi esasen uzman araştırmacılar olmakla birlikte eserin, üniversite öğrencilerinin de okuyup istifade edebilecekleri yalınlıkta ve başarılı bir üslupla yazıldığını da eklemeliyiz.

4 Ahmet Yaşar Ocak, *Tasavvuf, Velâyet ve Kâinatın Görünmez Yöneticileri* (İstanbul: Alfa, 2021).